

VEDOMIE SMRTELNOSTI: INÉ V NÁS?

JURAJ ČÁP, Ústav ošetrovateľstva, Jesseniova lekárska fakulta UK, Martin

ČÁP, J.: The Consciousness of Immortality: The Other in Us?
FILOZOFIA 66, 2011, No 4, p. 315

The paper deals with consciousness of mortality as a means of assimilating the radical other (i.e. death) in human life. By introducing the ontological aspects, such as non-functionality, irreversibility, necessity, universality, potentiality and post-mortality, the death and mortality are interpreted with regard to otherness. The otherness of death is either relative, or absolute. Attention is paid also to the death anxiety. In conclusion the question is asked, whether it is possible to speak meaningfully about death.

Keywords: Death – Otherness – Awareness of mortality – Ontological aspect of awareness of mortality

Úvodné poznámky a vymedzenie problému. Smrť môžeme označiť za radikálnu inakosť, za niečo cudzie *par excellence*. A to nielen v zmysle protikladnosti bytia a nebytia, ale aj v zmysle nemožnosti poznania takéhoto typu iného z pozície živej bytosti. Na druhej strane je táto nemožnosť poznateľnosti smrti akosi oslabená, pretože je evidentné, že v živote človeka a vôbec v ľudskej kultúre existuje hlboko zakorenený vzťah k tejto cudzote. Jeden z relevantných pokusov poukázať na naznačený problém uskutočnil *Emmanuel Lévinas*. Preto na začiatku state predstavíme Lévinasove úvahy na túto tému ako východisko našich ďalších úvah, ktoré môžeme chápať ako pokus zameraný na osvetlenie toho, ako sú smrť a smrteľnosť dané ľudskému vedomiu. Ďalej v skratke predstavíme teóriu vedomia smrteľnosti a jeho aspekty – ontologický, emocionálny, axiologický a gnozeologický. Vo výklade sa zameriame na ontologický aspekt vedomia smrteľnosti, pretože ten má k hlavnému problému (ako je v ľudskej mysli prítomné (ak vôbec je) radikálne iné)) zásadný význam. V závere sa pokúsime rozlíšiť medzi relatívnou a absolútnou inakosťou smrti a sproblematizovať Heideggerovo chápanie úzkosti ako zjavovania ničoty. Koniec state tvoria poznámky k možnosti zmysluplne hovoriť o smrti.

Podľa Lévinasa by východiskom analýzy smrti mala byť „situácia, keď sa zjavuje niečo absolútne nepoznateľné, čo znamená cudzie akémukoľvek svetlu, znemožňujúce akýkoľvek predpoklad možnosti...“ ([1], 107). Smrť teda nemôže byť prítomnosť, ale je vždy budúcnosťou a je neuchopiteľná a nepochopiteľná. „Budúcnosť smrti, jej cudzosť neponecháva subjektu žiadnu iniciatívu“ ([1], 135). Vzhľadom na smrť nemáme možnosť byť pánmi situácie, vzhľadom na ňu sa končia naše možnosti – naša moc. Ide o obrat od aktivity subjektu k jeho pasivite. „Pre blížiacu sa smrť je dôležité to, že v určitej chvíli už nemôžeme môcť; a práve tým subjekt stráca samu svoju subjektovú vládu“ ([1], 113). Smrť je udalosť, ktorú na seba neberieme, pretože sa nám prihodí bez toho, aby sme roz-

hodovali, kedy a za akých okolností.¹ „Uchopiť okamih smrti by znamenalo prisvojiť si budúcnosť a mať tak moc rozhodovať o nej. Je však zrejmé, že podstatou smrti je práve nemožnosť poznať, čo skrýva...“ ([2], 650). „Blížkosť smrti poukazuje na to, že sme vo vzťahu k niečomu, čo je absolútne iné, k niečomu, čo nesie inakosť nie ako provizórnu determináciu, ktorú môžeme s pôžitkom asimilovať, ale k niečomu, čoho samotnú existenciu tvorí inakosť“ ([1], 113 – 114). Tým je smrť niečím absolútne iným, nie je len neznáma, ale aj nepoznatelná. To znamená, že nie je neznáma v temporálnom, ale v absolútnom zmysle.

E. Levinas

Ak je pravda, že smrť nemá miesto v horizonte nášho chápania – tým viac, že sa pravda, teda pochopenie tejto otázky, redukuje na dvojicu „bytie-ničota“, tak na otázku „Čo sa skrýva za smrťou?“ je možná iba jediná odpoveď: Nevedno ([2], 650). Podľa Lévinasa sa tým vzťah k smrti stáva vzťahom k mystériu ([1], 115). V smrti sa otvára priepasť medzi udalosťou (smrťou) a subjektom, ktorému sa táto udalosť prihodí ([1], 119).

K podobnému záveru dochádza aj Wittgenstein: „Smrť nie je udalosťou života. Smrť neprežívame“ ([3], 169). Palenčár² pri rozvíjaní Wittgensteinovej myšlienky vychádza z fyziobiologického chápania smrti ako zániku organizmu ako celku, ktorý sa vo všeobecnosti považuje za základnú významovú rovinu smrti. Ak je „teda udalosťou (alebo sledom udalostí – procesom), pri ktorej prechádzam zo stavu organického do stavu anorga-

nického, tak nemôže byť, presnejšie nie je udalosťou môjho života. Z logiky veci (z definície smrti) vyplýva, že s ňou nemôžem mať skúsenosť a moje myslenie (vedomie) ne-

¹ Ani v prípade samovraždy na seba neberieme smrť ako našu možnosť (ako sa nám to zdá), pretože v určitej chvíli stratíme moc nad konaním, dospievame k limitu, „kde už nemôžeme môcť“ vrátiť beh udalostí späť, aj keby sme chceli ([1], 111 – 113). Narážame tu na jednu z charakteristík, ktorú smrti prisudzujeme, a to na ireverzibilitu. (Pozri časť state venovanú ontologickému aspektu vedomia smrteľnosti.)

² Marianovi Palenčárovi patrí moja vďaka za podnetné pripomienky, rady, usmernenia a rozhovory, bez ktorých by tento text nevznikol.

môže o nej ako o dokonanej vydať svedectvo, pretože v poslednom okamihu daného procesu už nemôže byť prítomné“ ([4], 531). Korene tohoto spôsobu uvažovania môžeme nájsť u Epikura. „Navykaj si veriť, že smrť sa nás netýka. Ved' všetko dobro i zlo sa zakladá na zmyslovom vnímaní a smrť znamená koniec zmyslového vnímania“ ([5], 594). „Smrť sa nás netýka. Lebo to, čo sa rozložilo, je bez zmyslového vnímania, a čo je bez zmyslového vnímania, to sa nás netýka“ ([5], 598).

Čo však znamená (ako píše Lévinas), že sa nám smrť „zjavuje“? Čo znamená, že „sme vo vzťahu k niečomu, čo je absolútne iné“? Nie je vlastne už táto Lévinasova fenomenologická analýza pokusom aspoň o čiastočnú asimiláciu smrti v zmysle porozumenia tomu, s čím máme dočinenia? Čo je to za poznanie, ktoré akoby nemá obsah, a pritom mu predsa len akosi rozumieme, nehovoriac o tom, že na túto budúcnosť často (aj keď zväčša neradi) zameriavame pozornosť? Položme si preto otázku: Ako je človeku (respektíve jeho vedomiu) smrť ako radikálna inakosť daná?

Vedomie smrteľnosti. V každodennom živote ľudia používajú slová ako *koniec*, *smrť*, *umieranie*, *zabitie*, *vražda*, *samovražda*, *prirodzená smrť*, *pohreb*, *smrteľná nehoda*, *skon.* Hovorí, že *XY je mŕtvy*, alebo *Vtedy tu už my nebudeme*, prípadne *XY navždy odišiel a už nie je medzi nami (živými)*. Vo výpočte takýchto slov a výrokov by sme mohli pokračovať. Avšak už len krátke zamyslenie stačí na to, aby človek vytušil, že majú vzťah k prvým dvom menovaným, a to k smrti a ku koncu.³

Nedá sa povedať, že by sa ľudia zhodovali na jednotnej definícii smrti (našlo by sa množstvo aj protirečiacich si interpretácií). Ale jedno je z používania takýchto výrazov zrejme: Človek má akúsi formu povedomia, akési vedomie, ktoré sa týka ľudskej konečnosti, a teda aj smrti. Toto vedomie sa neukazuje len v spomínaných výrokoch, ale aj v každodennom ľudskom správaní a konaní, napríklad v tom, že si dávame pozor na možné udalosti, o ktorých vieme, že by mohli prívodiť smrť, či už v krátkom, alebo v dlhšom časovom horizonte. F. Novosád uvažuje o tom, že svet kultúry (treba dodať, že aj techniky) môžeme chápať ako komplex foriem, ktorými sa človek pokúša vyrovnáť so smrteľnosťou ([6], 30). V tomto kontexte sa môžeme pozeráť na medicínu ako na príklad „odvekého boja“ proti smrti. Môžeme poukázať aj na to, aké veľké množstvo artefaktov, zakomponovaných do mytológie, náboženstva, filozofie, vedy a v neposlednom rade do umenia, nám smrteľnosť ponúka.⁴

Ak je človeku inakosť, resp. smrť nejako daná, tak je to práve cez spomínané vedomie. To môžeme chápať ako nevyhnutnú podmienku akejkoľvek reflexie. Ale nie je to smrť *per se*, jej fakticita, ale skôr smrteľnosť ako jej potencialita. Smrteľnosť nie je len triviálnym faktom, ktorý by hovoril o tom, že život je završený smrťou, ale je to fenomén, ktorý má priame alebo nepriame konzekvencie premietajúce sa do ľudského života. Je

³ Vzťah medzi smrťou a koncom môžeme vyložiť tak, že smrť je pomenovaním pre špecifický prípad konca prevažne živých entít.

⁴ Každý z týchto výtvorov odkazuje na to, ako ľudia rozumeli smrti v priebehu histórie a ako ju interpretujú v dnešných dňoch.

horizontom ľudského života (vedomia) a aj istou formou jeho podmienenosti, pretože smrť je v ňom niečo (nepoznatelné), čo sa stane v budúcnosti (čo je budúce) a čo ľudský život viac alebo menej determinuje už v prítomnosti. O smrteľnosti môžeme hovoriť ako o dispozícii ľudskej bytosti zaniknúť. Vedomie smrteľnosti okrem anticipácie vlastnej smrti individua obsahuje aj reflektovanú skúsenosť so smrťou iných individuí (ľudí a všetkého živého). Takéto vedomie môžeme teda charakterizovať ako formu reflexívneho vedomia tvoreného obsahmi mysle (uvedomenými alebo nevedomými, kognitívnymi a emocionálnymi), ktoré sa vzťahujú na možnosť vlastného zániku (na nebytie ako krajnú možnosť) a/alebo na zánik (prípadne možnosť zániku) druhého človeka a/alebo každého vyskytujúceho sa živého individua.

V dizertačnej práci [7] sme analyzovali západnú filozofickú tradíciu s cieľom odkryť fenomén vedomia smrteľnosti. Identifikovali sme štyri základné aspekty tohto fenoménu: *ontologický, emocionálny, axiologický a noetický*.⁵ Všetky štyri zohrávajú úlohu pri explikácii inakosti smrti. Ontologický aspekt je špecifikovaný konštruktom smrteľnosti, ktorý je interpretáciou toho, čo sa pod smrťou a smrteľnosťou rozumie. Emocionálny aspekt je naplnený emóciami a náladami, ktoré smrteľnosť a smrť vyvolávajú. Prežívanie týchto emócií núti človeka reflektovať smrteľnosť. Reflexia odkazuje na axiologický aspekt vedomia smrteľnosti. Axiologický aspekt zahŕňa hodnotenie smrteľnosti (hodnotový rozmer ľudského života), postoj k vlastnej smrti (akceptácia smrteľnosti, resp. popretie smrteľnosti), postoj k smrti blízkeho človeka, postoj k smrti cudzieho človeka. Ďalšou stránkou tohto aspektu je hodnotenie smrti a umierania (smrť ako možné dobro, resp. zlo, hodnotenie konkrétnych spôsobov umierania, resp. smrti). V rámci axiologického aspektu vedomia smrteľnosti sa smrť prepája so životom a vytvára sa významovotvorný rozmer ľudského života. Noetický (meta)aspekt je špecifikovaný prvkom smrti ako tajomného/nepoznatelného javu, semiotickými prvkami a otázkou pôvodu noetickej platnosti vedomia smrteľnosti. Osobitosť tohto aspektu je v tom, že jeho prostredníctvom sú nám prístupné aj ostatné aspekty a prvky vedomia smrteľnosti.

Ontologický aspekt má z hľadiska nášho problému dominantné postavenie. Čo je to smrť? – to je otázka, ktorej zodpovedaním by sme mohli osvetliť fenomén smrteľnosti ako možnej prítomnosti radikálne iného v nás. V nasledujúcej časti sústredíme pozornosť práve na tento aspekt. Okrem ontologického aspektu sa nám do úvah nevyhnutne dostanú aj čiastkové problémy, ktoré by sme mohli zaradiť do iných aspektov, najmä do noetického (meta)aspektu (Ako o smrti vieme?) a emocionálneho aspektu vedomia smrteľnosti (Aké emócie v súvislosti so smrťou prežívame?). Tento fakt ukazuje na vnútornú prepojenosť a komplexnosť fenoménu vedomia smrteľnosti.

⁵ V rámci úvah o vedomí smrteľnosti môžeme uvažovať aj o ďalších možných aspektoch, napríklad o estetickom alebo morálnom aspekte. Sme však presvedčení, že všetky ostatné aspekty sú redukovateľné na spomínané štyri, ktoré sú nevyhnutné a zároveň aj postačujúce na opísanie a vysvetlenie tohto fenoménu.

Ontologický aspekt vedomia smrteľnosti. Ontologický aspekt vedomia smrteľnosti je (ako sme už spomínali) interpretáciou toho, čo pod smrťou a smrteľnosťou rozumieme. Smrť je nám sprostredkovaná cez mŕtve telo – mŕtvolu. Mŕtvola nie je nič inosvetské, je tu, ale zároveň odkazuje na neprítomnosť subjektu. Ak sa spýtame, čím sa líši od živého, dostaneme odpoveď: svojou nefunkčnosťou (pasivitou). V prvom rade sa inakosť smrti pokúšame asimilovať cez túto *nefunkčnosť*. Ten, kto je mŕtvy, je nefunkčný v zmysle absencie akéhokoľvek pohybu. Pohyb môžeme charakterizovať aj ako plynutie, ako samotné „živé bytie“, ktoré sa uskutočňuje. Smrť je koniec tohto pohybu. Rozdiel medzi živým a mŕtvym človekom je v jeho aktivite, resp. pasivite. Mŕtvy nevykazuje (viac alebo menej) pozorovateľný pohyb, ktorý môžeme nazvať fyzickým: pohyb tela, prípadne pohyb vnútorných alebo vonkajších častí tela. Okrem toho usudzujeme, že mŕtvy nevykazuje ani pohyb mentálny: Smrť je zánik mentálnych funkcií, čo sa spája hlavne s nefunkčnosťou (neprítomnosťou) vedomia. Mŕtvy neodpovedá, nepýta sa, nepresadzuje svoju vôľu, nevykazuje žiadnu iniciatívu. V tomto zmysle je smrť prítomnosť neživého. Nefunkčnosť má významné postavenie pri určovaní kritérií (a aj argumentov) pri hľadaní odpovede na otázku, kedy nastane smrť človeka. Toto hľadanie je motivované otázkou: Ktoré znaky musia byť prítomné, aby sme mohli usúdiť na neprítomnosť subjektu, resp. ktoré znaky potrebujeme na určenie smrti individua? Tu sa nefunkčnosť ako jedna z charakteristík smrti prejavuje najviditeľnejšie. Hovoríme o zástave (nefunkčnosti) srdcovej a dýchacej činnosti, o zástave činnosti celého mozgu.⁶

V bežnom živote sa stretávame s nefunkčnosťou vecí, ktoré doteraz fungovali. V rámci choroby sa môžeme stretnúť s čiastočnou nefunkčnosťou tela a/alebo mysle. V čom je rozdiel medzi týmto typom nefunkčnosti a nefunkčnosťou, ktorá charakterizuje smrť? Nefunkčnosť smrti nie je dočasná (temporálna) disfunkcia, akou je napríklad dočasná strata vedomia, alebo dokonca srdcovej a dýchacej činnosti v prípade takzvanej klinickej smrti. Pohyb, ktorý ustal, nie je možné obnoviť, a to ani zvonka, ani zvnútra. Zmena, ktorá sa subjektu udeje, je ireverzibilná. *Ireverzibilita* je druhá charakteristika, ktorá nám ukazuje inakosť smrti. Je to nezvratnosť, neodvolateľnosť smrti. Pohyb, ktorý sa zastavil, sa zastavil takpovediac „navždy“. Ireverzibilita dopĺňa nefunkčnosť a spolu vytvárajú moment definitívnosti smrti. Aj táto charakteristika (spolu s nefunkčnosťou) má významné miesto v biomedicínskej definícii smrti. Takto chápaná ireverzibilita však nie je nič inosvetské, je súčasťou každodennej ľudskej skúsenosti, a to nielen v prípade smrteľnosti a smrti. Je to napríklad plynutie času, ktorý nemožno vrátiť (a v rámci neho špecifická ľudská skúsenosť starnutia). V istom zmysle sú to aj naše rozhodnutia: Mnohé z nich (ak nie všetky) sú definitívne. Naša minulosť je ireverzibilná v tom zmysle, že sa už nikdy nebudeme nachádzať v tom istom okamihu, na tom istom mieste a že ani my už nebudeme takí istí (naša životná skúsenosť bude väčšia, budeme starší).

Tieto dve charakteristiky (nefunkčnosť a ireverzibilita) sú významné a nevyhnutné, ale nie sú postačujúce na to, aby sme osvetlili náš vzťah k smrti ako vzťah k inému. To,

⁶ Diskusiou spojenou s určením smrti človeka sa zaoberá Volekova štúdia [8], v ktorej zdôrazňuje tézu, že celková smrť mozgu je dostatočným dôvodom na určenie smrti človeka.

čo vo vedomí smrteľnosti vystupuje v ľudskej skúsenosti so smrťou a smrteľnosťou do popredia, je *nevyhnutnosť*, s akou sa nám smrť avizuje. Smrť je niečo, čomu sa môžeme vyhýbať (čo nám práve častokrát umožňuje vedomie smrteľnosti), ale nemôžeme sa jej v konečnom dôsledku vyhnúť. Smrť chápeme ako nevyhnutnú budúcnosť, ako nevyhnutnú udalosť. Množstvo potenciálnych udalostí sa v ľudskom živote môže, ale nemusí vyskytnúť. Smrť je však zvláštnym typom možnej udalosti, ktorý sa nielen môže, ale aj musí vyskytnúť. Jedinou podmienkou, ktorá musí byť nevyhnutne splnená je to, že dané individuum žije. V nevyhnutnosti smrti narážame na charakteristiku smrti, ktorá sa najviac približuje radikálnej inakosti. Do úvah sa nám vkráda metafyzická rovina smrteľnosti. Ak je nevyhnutnou podmienkou smrti život, tak smrteľnosť je esenciálnou vlastnosťou života. Smrť teda nastáva vždy, jej nevyhnutnosť je metafyzická (svojím spôsobom nepodmienená, absolútna), nie je relatívna.

Ľudské vedomie však disponuje podobnými typmi takejto skúsenosti, ktorú sme už spomínali aj v prípade ireverzibility: od triviálneho nepodmieneného reflexu až po starnutie, od poznania, že akcia vyvoláva nevyhnutne reakciu, až po špecifickú skúsenosť s nevyhnutnosťou plynutia času a nevyhnutnosťou priestoru (lokácie).

Ďalšou charakteristikou, bez ktorej by náš vzťah k smrti nebol úplný, je *všeobecnosť*, ktorú smrti (v nadväznosti na predchádzajúce úvahy o nevyhnutnosti) prisudzujeme. Byť smrteľný je vlastnosťou všetkého živého súcna. Smrť nastane u každého. Všetky prvky skupiny individuí, ktoré majú vlastnosť byť živými, majú aktuálne a v budúcnosti potenciálne a zároveň nevyhnutne možnosť byť mŕtvymi. Nevyhnutnosť tu splýva so všeobecnosťou smrteľnosti. *Všetci ľudia sú smrteľní* – to je východisková premisa údajne najznámejšieho Aristotelovho sylogizmu. Problémom je určenie pravdivosti tejto vety (noetický aspekt vedomia smrteľnosti). Ak je naše poznanie v tomto prípade aposteriórne – exteriórne, tak určujeme jej platnosť prostredníctvom neúplnej indukcie. Môžeme teda povedať, že smrť je nám daná všeobecne, ale toto tvrdenie je iba pravdepodobné a relatívne, nie logicky nevyhnutné. V tomto kontexte môžeme hovoriť iba o väčšej alebo menšej miere pravdepodobnosti ([4], 532 – 533; [9], 17). Iná možnosť sa ponúka, ak pripustíme, že toto poznanie je nám dané apriórne – interiórne ([10], 294 – 295; [11], 131 – 190). Potom by všeobecnosť a nevyhnutnosť mohli mať tzv. logickú nevyhnutnosť, ktorá má korene v poznaní metafyzickej formy nevyhnutnosti (napríklad cestou od intuície k dedukcii).

V konečnom dôsledku sa tieto úvahy netýkajú len týchto dvoch vlastností (nevyhnutnosti a všeobecnosti), ale celého statusu vedomia smrteľnosti. Ak má vedomie smrteľnosti exteriórnu povahu, tak je legitímne hovoriť o smrti ako o inom (v ontologickom zmysle slova), čo sa „dostáva k nám“. Ak má však toto vedomie interiórny charakter, tak aj toto iné je našou bytostnou súčasťou, je v človeku vždy prítomné bez ohľadu na to, či si to človek uvedomuje a či to reflektuje.

Predposledná charakteristika, ktorá dotvára ontologický aspekt vedomia smrteľnosti, je *potencionalita*. Pod potencialitou môžeme rozumieť možnosť smrti v ktoromkoľvek okamihu nášho života. Smrť môže nastať s väčšou alebo menšou pravdepodobnosťou (z pohľadu individua) kedykoľvek. V istom (metafyzickom) zmysle nezáleží ani na veku,

ani na zdravotnom stave. Tato charakteristika je v úzkom vzťahu s nevyhnutnosťou a všeobecnosťou smrti. Vo vedomí smrteľnosti je smrť istá, ale zároveň nevieme, kedy nastane. Vieme však, že sa jej v konečnom dôsledku nevyhneme (všetci musia zomrieť: všeobecnosť a nevyhnutnosť smrti). Tento vzťah vytvára napätie, ktoré by sme mohli nazvať „istou-neistotou“. Isté je, že zomrieme, neisté je, kedy. Pri tomto vymedzení sme zrejme blízko úzkosti (emocionálny aspekt vedomia smrteľnosti) ako fenoménu, ktorý takúto situáciu zážitkovo sprevádza (prinajmenšom po emocionálnej stránke).

Poslednou charakteristikou, ktorá odkazuje na inakosť smrti, je posmrtnosť. *Posmrtnosť* najvýstižnejšie charakterizuje otázka: Čo bude po smrti? Alebo inak: V čo môžeme dúfať po smrti? Táto charakteristika je v úvahách o smrti zväčša prítomná či, lepšie povedané, otázka smrti otvára aj otázku o posmrtnosti a, domyslené do dôsledkov, aj otázku o tom, čo je pred životom. Odpovede na tieto otázky, a tým aj „náplne“ tejto charakteristiky smrti sa rôznia. Okraje spektra názorov tvorí na jednej strane viera v to, že po smrti neexistuje žiadna forma posmrtného života a že človek po smrti definitívne zaniká. Na druhej strane spektra je viera v posmrtný život a v to, že smrť je hranicou (prechodom) do inej formy existencie – nesmrteľnosti. Nesmrteľnosť môže mať rôzne podoby, ponúkajú sa nám zhruba tieto možnosti: nesmrteľnosť duše aj tela, nesmrteľnosť samotnej duše, nesmrteľnosť časti duše. V prípade niektorých foriem nesmrteľnosti je okrem viery v konkrétnu formu nesmrteľnosti prítomná aj predstava o tom ako, kde a prečo pokračuje zmenená forma ľudského bytia (axiologický aspekt vedomia smrteľnosti). Nesmrteľnosti môžu zodpovedať predstavy o stave po smrti v zmysle zachovania individuálneho života (individuality) alebo len časti duše, ktorá si nemusí zachovávať individualitu (napríklad splynutie s vyšším celkom – absolútnom). Časté sú aj predstavy o nesmrteľnosti (môžeme ich nazvať predstavy „o pozemskej nesmrteľnosti“) prostredníctvom potomstva alebo vykonaného diela (prípadne aj nadobudnutého majetku), ktoré človek po smrti zanechá.

Zdá sa, že posmrtnosť má blízko k radikálnej inakosti. Spôsobuje to nevyhnutnosť aktu transcendentnej viery, ktorá je mimo možnosti aktuálneho, nepochybného a plne overeného racionálneho poznania, a napriek tomu je považovaná za pravdivú a skutočnú ([12], 432 – 433). To platí tak v prípade viery v to, že smrť je definitívnym zánikom človeka, ako aj v prípade viery v posmrtný život či inú formu nesmrteľnosti. Na druhej strane predstavy, ktoré súvisia s posmrtnosťou, vykazujú podobnosti napríklad so skúsenosťou spánku alebo samotného života akoby zbaveného istých aspektov (napríklad utrpenia alebo telesnosti). Ľudská skúsenosť viery a nádeje (v čo môžeme dúfať) je úzko spojená nielen so smrťou, ale prestupuje celým (každodenným) životom človeka. Veríme v existenciu Boha, máme nádej, že sa správne rozhodneme.

Záver. Problém inakosti vystupuje vo vedomí smrteľnosti v radikálnej podobe, a to práve preto, že ide o vzťah k smrti. Snažili sme sa ukázať spôsob asimilácie smrti v ľudskom vedomí, ako sa toto vedomie smrteľnosti snaží prostredníctvom toho, čo nazývame jeho ontologickým aspektom, vysporiadať so zameranosťou na smrť. Charakteristiky (nefunkčnosť, ireverzibilita, nevyhnutnosť, všeobecnosť, potencialita a posmrtnosť), ktoré smrti prisudzujeme, nám ako „barličky“ pomáhajú uchopiť „neuchopiteľné“. Každá z nich

má svoj predobraz (istý druh analógie) v ľudskej skúsenosti, pretože sa samy osebe nevzťahujú len na smrť (ako sme sa snažili ukázať). Tým, že sú v prípade interpretácie smrti charakteristiky navzájom prepojené (existujú medzi nimi vzťahy), vytvárajú novú kvalitu, ktorá nám ako-tak umožňuje uchopiť hraničnú možnosť ľudského života. Otázkou zostáva, do akej miery je táto interpretácia smrti zhodná s neustále unikajúcou skutočnosťou smrti.

Vo vedomí smrteľnosti sa nám na základe predchádzajúcich úvah otvárajú dva horizonty chápania smrti, a to ako *relatívne iného* a ako *absolútne (radikálne) iného*. V relatívnom poňatí sa človek snaží smrť interpretovať a vyrovnáť sa s jej nepoznatelnosťou, ba priam osudovou naliehavosťou. Človek sa ju prostredníctvom charakteristík, ktoré jej prisudzuje, snaží asimilovať, a to tak, aby jej neuchopiteľnosť a divokosť, s ktorou môže neočakávane vstúpiť do ľudského života, aspoň čiastočne spútal prostredníctvom analógií, paralel a metafor. Ich úlohou je poskytnúť fundáciu pre pochopenie „nepoznatelného“. Pomáhajú nam artikulovať našu skúsenosť na nepoznanom teritóriu ([13], 334). Smrť sa tak odkladá do ilúzie bezpečia a zväčša aj zabudnutia. Toto bezpečie je narúšané tým, že sa človeku do života (často nevedome) vkráda absolútna inakosť smrti. Zo všetkých charakteristík sa akoby vynára ešte niečo *iné*, unikajúce akémukoľvek „svetlu“. Zdá sa, že *iné* sa vkráda do svetla vedomia ako „tma“. Do ľudského života prichádzajú chvíle, keď si bezprostredne a bezradne uvedomujeme vlastnú smrteľnosť, či dokonca to, že sa blíži koniec. Takého okamžiky ľudí „zľahka roztrasú“, ako to s iróniou vyjadruje Woody Allen ([14], 29). Neurčitý zážitok bytostného ohrozenia, ktorý niektorí filozofi a psychológovia označujú termínom existenciálna úzkosť (vo vedomí smrteľnosti je to jeho emocionálny aspekt⁷), je zrejme jediným prienikom, ktorým sa absolútna inakosť dostáva na okraj (lepšie povedané k okraju) ľudskej skúsenosti. To, čo do skúsenosti prenikne, je zas len jej relatívna interpretácia, ktorá človeku pomáha udržať si trochu absurdnú, ale z psychologického hľadiska funkčnú ilúziu kontroly a možno aj ľudskej dôstojnosti. Človeku je úzko zo smrti, z jej nevyhnutnosti a zároveň z jej potenciality, teda z vedomia, že nevieme, kedy príde. Významnú úlohu zohráva aj to, že si nemôžeme byť istí, čo po nej nasleduje. Úzkosť zo smrti má niečo spoločné aj s predstavou separácie od ostatných, hlavne blízkych ľudí. Kastenbaum ([15], 104) tvrdí, že úzkosť je „zakorenená v našom vedomí smrteľnosti“ a že dôsledky tejto zakorenenosti sú zrejme významné tak pre individuálny život, ako aj pre spoločensko-kultúrny život človeka. Nakonečný hovorí o anticipačnej úzkosti zo smrti, pri ktorej si subjekt neuvedomuje (nedokáže opísať), čoho sa obáva. „To poukazuje na obtiažne rozlíšenie úzkosti a nevedomého strachu z hľadiska

⁷ Dôležitosť emocionálneho aspektu je v jeho autentickosti, pretože je bezprostredne žitý, pohlcuje celú existenciu človeka, čo má za následok (okrem iného) aj zložitú verbalizáciu. Je to v podstate emocionálna skúsenosť človeka v tvár v tvár smrteľnosti a smrti. Primárne sa v každodennej ľudskej skúsenosti objavuje práve úzkosť (strach) zo smrti. Častokrát iniciuje problém smrteľnosti, obrazne povedané, je akýmsi kľúčom, ktorý tento problém otvára. Nemôžeme však redukovať tento aspekt len na problém úzkosti, prípadne strachu, pretože by sme ponechali bokom bohatosť emocionálnej skúsenosti, ktorú človek zažíva v súvislosti so smrteľnosťou, smrťou a umieraním. Za všetky ďalšie emocionálne fenomény uvedieme napríklad zármutok, nádej a súcitiť.

uvedomenia si príčin: Strach zo smrti nie je nesený len vedomím budúceho nebytia, ale tiež neistotou z toho, čo bude po smrti, a ide tu teda skôr o akýsi druh praúzkosti“ ([16], 244). Heidegger (ktorý sa v tejto súvislosti nedá nespomenúť) to vyjadruje takto: „V predbehu k neurčitej istej smrti sa pobyt otvára neustálemu ohrozeniu, ktoré pramení zo samého jeho ‚tu‘“ ([10], 295). Z tohto ohrozenia vyrastá úzkosť, v ktorej je „pobyt postavený pred nič možnej nemožnosti svojej existencie... Bytie k smrti je bytostne úzkosť“ ([10], 295). „Úzkosť zjavuje nič“ ([17], 49). Vynárajú sa pred nami otázky: Je to naozaj nič, čo sa zjavuje? Alebo skôr možnosť tohto nič? Alebo možnosť akejkolvek možnosti, paradoxne aj nemožnosti? Posledný variant otázky je z hľadiska predchádzajúcich úvah veľmi lákavý. V úzkosti má človek pred sebou smrť v jej radikálnej podobe – v nepoznatelnosti toho, čo smrť je, a v jej možnosti byť všetkým „možným aj nemožným“. Radikálna inakosť smrti k nám v úzkosti preniká, ale nielen tým, že by človeku hrozila iba absolútnym zánikom (akousi premenou v nič), ale tým, že nám hrozí akoukoľvek možnosťou.⁸

K problematike smrti a vedomia smrteľnosti treba urobiť ešte jednu poznámku, ktorá sa týka možnosti zmysluplne hovoriť o smrti. Aj keď sa pri našej analýze snažíme pridržiavať fenomenologického výkladu, sám objekt nášho záujmu nás v istom momente privedie k metafyzickým úvahám. Ako píše Wittgenstein, „zaiste existuje nevyjadriteľné. To sa ukazuje, to je mystické“ ([3], 171). Haussamen tvrdí, že spôsob, akým uvažujeme o smrti a nesmrteľnosti, je daný prirodzenosťou jazyka [18]. Tvrdí, že jazyk je zameraný na veci, ktoré sa vyskytujú vo svete, a je nám ťažko vypovedať o smrti, pretože tá vo svete nie je. Jeden zo spôsobov prekonávania tohto problému je to, že o mŕtvom hovoríme, akoby osoba bola aktívna a svojím spôsobom trvala (čo považuje za paradox). Ako príklad uvádza vetu: *Ján je mŕtvy*.

Pri úvahách o smrti si musíme uvedomovať, že narážame na možnosti jazyka, že porušujeme logické zákony a že akákoľvek filozofická metóda vytvára neprekonateľné apórie ([9], 17).

LITERATÚRA

- [1] LÉVINAS, E.: *Čas a jiné: Le Temps et L'Autre*. Praha: Dauphin 1997.
- [2] SUCHAREK, P.: Turniketom Lévinasovho času. In: *Filozofia*, 61, 2006, č. 8, s. 642 – 658.
- [3] WITTGENSTEIN, L.: *Tractatus logico-philosophicus*. Bratislava: Kalligram 2003.
- [4] PALENČÁR, M.: „Cogito“ a vedomie smrti. In: *Filozofia*, 52, 1997, č. 8, s. 530 – 533.
- [5] EPIKUROSOV: Listy. In: *Antológia z diel filozofov: Od Aristotela po Plotína*. Bratislava: Pravda 1973, s. 571 – 602.
- [6] NOVOSÁD, F.: *Vysvetľovanie rukami*. Bratislava: Iris 1994.
- [7] ČÁP, J.: *Štruktúra vedomia smrteľnosti*. (Doktorandská dizertačná práca – Univerzita Komenského, Bratislava [s. n.] 2008.).
- [8] VOLEK, P.: *Určenie smrti človeka a darčovstvo orgánov*. Ružomberok: Katolícka univerzita v Ružomberku, Filozofická fakulta 2009.

⁸ Napríklad aj nádejou.

- [9] WIECZOREK, K.: Zapomniana wartość śmierci. In: *Problemy współczesnej tanatologii I*. Kolbuszewski, J. (ed.). Wrocław: Wrocław Scientific Society 1997, 7 –17.
- [10] HEIDEGGER, M.: *Bytí a čas*. Praha: OIKOYMENH 1996.
- [11] SCHELER, M.: *Řád lásky*. Praha: Vyšehrad 1971.
- [12] HORYNA, B.: Víra. In: *Filosofický slovník*. Olomouc: Nakladatelství Olomouc 2002, s. 432 – 433.
- [13] SEXTON, J.: The Semantics of Death and Dying: Metaphor and Mortality. In: *ETC: A Review of General Semantics*, vol. 54, 1997, issue 3, pp. 333 – 345.
- [14] KŘIVÁNKOVÁ, D.: Vyhnete se stáří! (Rozhovor s Woody Alenom) In: *Reflex*, 10, 2010, č. 44, s. 24 – 29.
- [15] KASTENBAUM, R.: *The Psychology of Death*. New York: Springer 2006.
- [16] NAKONEČNÝ, M.: *Lidské emoce*. Praha: Academia 2000.
- [17] HEIDEGGER, M.: *Co je metafyzika?* Praha: OIKOYMENH 1993.
- [18] HAUSSAMEN, B.: Death and syntax. In: *Death Studies*, vol. 22, 1998, no. 4, pp. 307 – 320.

Stat' vznikla na Jesseniovej lekárskej fakulte UK v Martine ako súčasť riešenia grantu VEGA 1/0215/10: *Spiritualita – od teoretických východísk k praktickým dôsledkom*.

Mgr. Juraj Čáp, PhD.
Ústav ošetrovateľstva
Jesseniova lekárska fakulta UK v Martine
Malá Hora 5
036 01 Martin
SR
e-mail: cap@jfmed.uniba.sk